

מזל טוב //

לרב שלמה פרידמן

לרגל הולדת הנכדה

לרב יהודה לפיאן

לרגל בר המצוה של בנו

פסוקים ארבע

'אין להם על מה שיסמוכו!' לשמע ביטוי זה מיד מצטיירת לנגד עיני שכלנו סיטואציה הלכתית. לעומת זה ש'יש לו על מי לסמוך', והיינו שיש איזה דעה בהלכה שרשאי לנהוג כמותה, הם אין להם אפילו את זה, ומעשם איננו רצוי אצל הפוסקים...¹ אך יש לדעת שביטוי זה רק הושאל לענייני הלכה, ובמקורו נאמר לגבי עוצמת הקשר שבין קבלת חז"ל אל עומק פשט הכתוב. וז"ל המשנה בספ"ק דחגיגה (י ע"א): "היתר נדרים פורחין באויר ואין להם על מה שיסמוכו". 'התרת נדרים' ע"י חכם (או ג' הדיוטות) מוכרת לכולנו מינקות, והיא אצלנו כמושכל ראשון, בעוד שכלל אינה כתובה במפורש בתורה! "אבל הוא הלכה למשה מסיני"², ו"מסור לחכמים בתורה שבעל פה" (רש"י חגיגה שם). בלשונם הצחה, דימו חז"ל את התורה שבכתב למשענת עליה נסמכות דרשות חז"ל בדרך כלל; אלא שההיתרים שמוצא ביה"ד לנדרים, נאלצים להישאר תלויים ועומדים באוויר, באשר לא מצאו מנוח בכתוב להיסמך עליו ראשם ורובם.

ואם חשבתם שראשוני העמלים 'להתאים תורת הכתב והפה' היו רבותינו האחרונים שחיו אך לפני 200 שנה, הנה מהברייתא עולה אחרת. הרי בניגוד לקביעה 'אין להם על מה שיסמוכו' שבמשנה, מונה הברייתא (שם) דעותיהם וראיותיהם של ארבעה מגדולי רבותינו התנאים, וכולם פותחים את פיהם: יש להם על מה שיסמוכו! תניא: רבי אליעזר אומר: יש להם על מה שיסמוכו, שנאמר כי יפלא כי יפלא שתי פעמים, אחת הפלאה לאיסור ואחת הפלאה להיתר. רבי יהושע אומר: יש להם על מה שיסמוכו, שנאמר אשר נשבעתי באפי... רבי יצחק אומר: יש להם על מה שיסמוכו... חנניה בן אחי רבי יהושע אומר: יש להם על מה שיסמוכו...³ ואף בתקופה שאחריהם, מצא האמורא שמואל סמך להיתר נדרים מלשון הפסוק שבתחילת פרשתנו (ל, ג): "לא יחל דברו" - "הוא אינו מוחל, אבל אחרים מוחלין לו" (מוחלין עלול להישמע כלשון מחילה, אך נראה שהכוונה ללשון חילול).

הן אמת שפרשנות זו (המוכיחה כי דרשות חז"ל מעוגנות בפשט לשון הקודש המקראית), הלכה והשתכללה עם התקדמות (ה/ירידת?) הדורות, ודרשה זו דשמואל גופא מבואת בראשונים בדרך שונה מזו שכתבו האחרונים.

הרמב"ן והואיל באר (וכ"פ ר"ח): "כלומר שלא אמר לא יעבור על דברו, אבל צוה שלא יחלל דברו שלא יעשה הנדר חלול, כי בבואו לב"ד וימצאו לו פתח ונחם עליו והם ימחלו לו איננו מחלל אותו". התורה רמזה כאן כי הקפידא אינה בלעבור על הנדר בפועל, כלומר עשיית המעשה שנאסר, אלא בחילול הדיבור. אם תמצא דרך לעבור על הנדר במעשה מבלי לחלל את הדיבור, הרי זה מותר. ולזאת יקרא 'התרת נדרים', המאפשרת לעשות את המעשה בהיתר!

ואילו הכתב והקבלה כתב:

לא יחל. היו"ד פתוחה, ולא אמר יחל ביו"ד צרוי בלשון נפעל... דא"כ היה משמעותו דלא משכחת לה (לא מצויה האפשרות) לחלל את נדרו אפילו כשהוא נפעל לכך ע"י התרה, לכן אמר קרא בלשון פועל, להורות שהוא מצד עצמותו אין לו רשות לחלל, אבל להיות נפעל ע"י אחרים רשאי לחלל, והיינו בהתרת אחרים. וז"ש רז"ל (חגיגה י ע"א) הוא אינו מוחל אבל אחרים מוחלין לו.⁴

הרמב"ן הבין ששמואל הבדיל בין שני פעלים דומים אבל שונים - 'לא יעבור' לעומת 'לא יחלל'. ואילו הכתב והקבלה תפס את הבחנת שמואל דקה הרבה יותר, בעמדו על ההבדל בין 'לא יחלל', שמשמעו שאין שום אופציה לנדר להתבטל אף לא באופן חיצוני לאדם; לבין 'לא יחלל', שמשמעו שהאדם לא יבטל בכוחות עצמו, אבל באופן חיצוני ע"י אחרים אפשר לחללו. א"כ לפי הניקוד שלפנינו, זה לא איסור בחפצא (על הנדר, להתחלל), אלא איסור על הגברא!⁵

לענ"ד אין צריך להאריך בחידוד יתרון האחרון מן הראשון. הרי ביאורו של הכתב והקבלה 'נכנס חלק' בפשט הגמ' 'הוא אינו מיחל'. בעוד שלפי הסבר הרמב"ן מילים אלו מיתרות וחסרות פשר.⁶

מהגמרא הנ"ל בחגיגה נראה בעליל כי דרשתו של שמואל היא המובחרת מכל דרשות החכמים שקדמוהו. כך אומר שמואל עצמו, שאם היה בתקופתם היה אומר להם שלי עדיף משלכם. וכן רבא מוכיח שעל כל הדרשות יש פירכא, מלבד על דרשתו של שמואל. ומסכמת הגמרא שעל כגון זה אומרים אנשים: "טבא חדא לפלגתא חריפתא ממלי צנא דקרי" (עיי' יומא פה ע"ב ומגילה ז ע"א, שגם שם אמרו על שמואל ביטוי זה). טוב לפלג חריף אחד ממלוא הסל דלועים (שאינן חריפות). די חריף, לא? לא הנחתי כאן מקום להאריך בעניין זה של 'מקום הניחו לנו להתגדר בו', אבל זה יסוד גדול בלימוד ועלינו להכיל ולהחיל אותו.⁷ לולי דמסתפינא מרביתנו הראשונים, הייתי קורא על בעל הכתב והקבלה וחבירי...

¹ על פי רוב הכוונה למי שמקל במקום שאסור להקל, אך אפשר למצוא לא פעם שהפוסקים אומרים על המחמיר שאין לו על מי לסמוך להחמיר!

² לשון רמב"ן בפרשתנו. ועיי' ש בהמשך דבריו שמבאר מדוע עשה הקב"ה כך שהעלים דין זה מהכתוב ומסרו לחכמים על פה.

³ אמנם מפירושיהם של חשובי הפרשנים הבנתי שלדעתם גם התנא של משנתנו מודה שיש איזשהו רמז בכתוב להיתר נדרים. הגמ' מביאה את הברייתא, כדי שבעזרת דעות התנאים שם נבין מהו אותו רמז דק בכתוב עליו דיבר תנא דמתניתין באמורא כי 'אין להם על מה שיסמוכו' ממש, אבל מ"מ רמז כלשהו קיים גם לדעתו. כך נראה מרש"י על המשנה (ובעקבותיו הברטנורא ותו"ט), מהרמב"ן עה"ת, תפארת ישראל על המשנה (אות לח). לפ"ז יוצא שהתנאים בברייתא לא באו להעצים את הקשר בין הקבלה אל הכתב, אדרבא להציג את רפיונו המוזכר במשנה. אלא שלענ"ד קשה להכניס את הדברים בפשט לשון הברייתא יש להם וכו', לעומת לשון המשנה אין להם וכו'. ולא הייתי מעיז לכתוב אפילו בהקדמת לולי דמסתפינא, לולי דמשכחנא שכך פירש ר"ח בגיליון: "תניא ר' אליעזר אומר יש לו ראה מן התורה שיש לו רשות להתיר נדרים ואינם כעופות הפורחות באויר כאשר שנינו במשנתנו". וא"כ הנה לפנינו מקור תנאי ואמוראי המבקש לעגן את הקבלה בכתוב!

⁴ וכן פירש התורה תמימה על אתר אות כו. ומשמע מלשונו שפירש כן מדעתו ולא ראה את הכתב והקבלה. גם במאמרי על פרשת חקת הראיתי כי התורה תמימה נשאר בצע"ג על קושיא שכבר תורצה ע"י הכתב והקבלה. והרי התורה תמימה נולד (בתר"כ) כ-20 שנה אחר הדפסת הכתב והקבלה, ואת ספרו שלו הביא לבית הדפוס כ-45 שנה נוספת לאחר מכן (בתרס"ד). אלא שכנראה לאורך כל אותן 65 שנה לא הגיע חיבור חשוב זה ליד.

⁵ למיטב הבנתי, ר"ל שאם היה יחל בצירה אזי נושא המשפט הוא 'דברו' - הנדר עצמו והוא זה שלעולם לא יחל (הנשוא). לעומת זאת הניקוד הנוכחי מורה כי יחל הוא הנושא והנשוא יחד. האיש הנודר שנזכר בתחילת הפסוק הוא הנושא ועליו קאי הנשוא - איסור פעולת החילול, אבל הנדר עצמו אפשר שיתבטל, עליו לא אסרה תורה...

⁶ אם כבר היה יותר נכון לכתוב "הוא אינו עובר מבלי לחלל, אבל אחרים מוחלים לו ועובר".

⁷ בעיקר על עצמנו, דור שלא מפסיקים לייאשו ולכנותו בשמות גנאי כגון יתום, אילם ועוד... ועיי' גם במאמר הקודם על מה שבין מאיר לבן מאיר...

בעיה נוספת שהעלה רעק"א בהקרבת הקרבנות (כאשר פנה אליו הרב קלישר עם רעיון חידוש העבודה), היא הצורך בכהנים מיוחסים לעבודת ההקרה.

כתב בשו"ת מהר"י ווייל (סימן קצג) לגבי הפרשת חלה ביו"ט:

ואל יטלטל החלה לאחר הפרשתה אף על גב דאיכא כהן קטן בעיר דאין נוהגין לתת החלה לכהן קטן ומעתה הוי מוקצה. והטעם נ"ל דחיישין שמא יפרר ואתי לידי תקלה או שמא משום דלא מוחזקין בזמן הזה בכהן ודאי.

אמנם הטור (או"ח סי' תנז) כתב, שאף שאין קוראים שם לחלה ביום טוב כי אינו רשאי לאפות את החלה, אבל אם יש כהן קטן שלא ראה קרי מותר לאפות את החלה בשבילו.

והרמ"א (שם סעיף ב) הביא דעת הטור ואח"כ הביא את דברי המהר"י וייל: "ואם יש כהן קטן שלא ראה קרי, או גדול שטבל לקריו, מותרים לאפות החלה בשבילו (טור). ויש אומרים שאין מאכילין חלה בזמן הזה לשום כהן (מהרי"ו)". וביאר המגן אברהם (סק"ט): "שאינן מוחזקים אותו ככהן ודאי, דדילמא נתחללה אחת מאמותיו, וכ"פ רש"ל ומהרי"ל". ומדברי הרמ"א בדרכי משה (סק"ד) משמע בפשטות שמחמיר כדעת מהרי"ו.

ולפ"ז יש לנו לחוש שלא להקריב קרבנות, שמא הכהנים שלנו אינם כהנים כדעת מהרי"ו.

אבל כתב החתם סופר (יו"ד רלו) בתשובה לחמיו רעק"א, שיש לחלק בין חלה לבין קרבנות. בקרבנות ישנו דין מיוחד שגם כהן חלל קרבנותיו כשרים. כך נאמר בקידושין (סו ע"ב):

ובן גרושה וכן חלוצה דעבודתו כשירה מנלן? אמר רב יהודה אמר שמואל, דאמר קרא: והיתה לו ולזרעו אחריו, בין זרע כשר ובין זרע פסול. אבוא דשמואל אמר, מהכא: ברך ה' חילו ופועל ידיו תרצה, אפילו חולין שבו תרצה. רבי ינאי אמר, מהכא: ובאת אל הכהן אשר יהיה בימים ההם, וכי תעלה על דעתך שאדם הולך אצל כהן שלא היה בימיו? אלא, זה כשר ונתחלל.

ממילא אומר החתם סופר, שכיון שאפילו חלל כשר, "אם כן אפילו אי קמי שמיא גליא שנתחללה אמו, הרי כל מה שהקריב כשר, למה נעכב מלהקריב ולא נסמוך על חזקת כשרות אמו וחזקת כהונתו?!".

בשבועות הבאים ננסה מעט יותר להעמיק בענין זה מתוך דבריהם של ראשונים ואחרונים, ולברר את יסודו של דין זה - האם די לסמוך על חזקתם של כהנים שבימינו, או שמא צריך דוקא ייחוס כהונה ודאי.

י-ה ריבון עלם // מלאכי גוטמן

אזכור שיר ליוס השבת

כתוב במדרש (במדבר רבה כב, ח) בנוגע למסופר בפרשתנו:

...כי אלהים שופט זה ישפיל וזה ירים... וכן חנה אומרת 'ה' ממית ומחיה מוריד שאול ויעל, ה' מוריש ומעשיר משפיל אף מרומם... באף שהוא מביא לזה מרומם את זה... תדע לך כשביקש שיעשירו בני ראובן ובני גד - הפיל את המדינים לפני ישראל כדי שיעשירו בני גד ובני ראובן.

וכך יש לפרש בשיר שלפנינו "מְכִירֵי רְמִיא" - מנמיך הגבוהים, וע"י כך "זְקִיפֵי פְּיִפִּי" - זוקף הכפופים (כמו שהיה בקריעת ים סוף, וכן בדורות האחרונים לאחר השואה, שאחר מות אויבינו נזקפה קומתנו).

מחבר השיר הוא רבי ישראל נג'ארה¹. כמו בהרבה מזמירות השבת מוזכרת בו בריאת העולם שאנו מעידים עליה בשמירת השבת, ויש בו בקשה על הגאולה. השיר נכתב בארמית כנראה כדי לרמז על הגלות, וכן בהשראת ספר דניאל שחי בתקופת גלות בבל. השם "ישראל" חתום בראשי הבתים.

נקדים לשיר כמה וכמה פסוקים בספר דניאל שמילותיהם משובצות בו.

דניאל ב, לז-לח: דניאל פותר לנבוכדנצר את חלומו ופותח כך:

* המדור מוקדש לזכרו של סבי'ר אברהם מנחם בן מרדכי דוד ז"ל

¹ משפחתו נקראה כך על שם מוצאם מהעיר נג'ארה שבספרד. ר' ישראל נולד בצפת, למד אצל אביו ר' משה נג'ארה, ואצל סבו ר' ישראל די קוריאל שהיה אחד מארבעת החכמים שנשמכו ע"י מהר"י בירב. הוא נדד במקומות שונים, ובתקופתו האחרונה שימש כרבה הראשי של עזה ושם נפטר ונקבר. בנו המשיך את דרכו ברבנות העיר. מלבד שירים ר' ישראל כתב ספרים בהלכה, מוסר, פירושים לתנ"ך ודרשות. למרות הביקורת שהייתה בתקופתו על שיריו, הם התקבלו בסופו של דבר בכל תפוצות ישראל.

אֲנֹתִי מְלָכָא, מְלָךְ מְלָכִיא דִּי אֱלֹהִי שְׁמִיָּא מְלֻכּוּתָא חֲסִנָּא וְתִקְפָּא וְיִקְרָא יְהִיב לָךְ; וְיִכְלֵי דִּי דִּירִין בְּנֵי אֲנִישָׁא חִיּוֹת בְּרָא וְעוֹף שְׁמִיָּא יְהִיב בִּידָךְ וְהַשְׁלִיטָךְ בְּכִלְהוֹן [אתה המלך, מלך המלכים אשר הוא אלוקי השמים - מלכות, חוסן וחזק וכבוד הביא לך. וכל המקומות אשר דרים בני האדם, חית השדה ועוף השמים נתן בידך והשליטך בכלם (עי' שבועות לה ע"ב)].

דניאל ג, לא-לג: נבוכדנצר נענש על גאותו ונטרד מבני אדם לחיות כבהמה עם חיות השדה ל-7 שנים. אח"כ שלח איגרת לעמים וכך כתב בהקדמתה:

נְבוּכַדְנֶצַּר מְלָכָא לְכָל עַמְמִיָּא אֲמִיָּא וְלִשְׁנַיָּא דִּי דִּירִין בְּכָל אַרְעָא שְׁלֻמְכוֹן יִשְׁגָּא: אֲתִיָּא וְתַמְהִיא דִּי עֲבַד עִמִּי אֱלֹהָא עֲלָהָ שְׁפַר קִדְמֵי לְהַחְיֶיהָ: אֲתוּהִי כְּמָה רַבְרָבִין וְתַמְהוּהִי כְּמָה תְּקִיפִין... (נבוכדנצר המלך לכל העמים, אומות ולשוונות אשר גרים בכל הארץ שלומכם ירבה: האותות והנפלאות (תמהיא" - דברים מתמיהים) אשר עשה אתי האלוקים העליון, נאה לפני לספר. אותותיו כמה גדולים ונפלאותיו כמה תקיפים).

דניאל ד, יד: נבוכדנצר מספר על החלום שקדם לעונשו והוא נמשל שם לעץ גדול שהמלאך אומר לכורתו ועל כך כתוב:

בְּגִזְרַת עֵירִין פְּתִגְמָא וּמֵאִמַר קִדְיִשִׁין שְׁאַלְתָּא... (בגזרת מלאכים שנקראים "עירין" נעשה דבר, וע"י מאמר מלאכים אשר נקראים "קדושים" נעשה הדבר ששאלו מה).

דניאל ו, כג: לאחר שדניאל הושלך לגוב האריות וניצל הוא אמר לדריוש המלך:

אֱלֹהֵי שְׁלַח מְלֻאכְהָ וְסַגְרָא פִּם אַרְיֹתָא וְלֵא חַבְלֹנִי... (אלוקי שלח מלאכו וסגר את פי האריות ולא פגעו בי).

דניאל ז, יח: דניאל חולם חלום ובסוף פתרונו כתוב:

ויקבלו מלכותא קדישא עלינו ויחסנו מלכותא עד עלמא ועד
עלם עלמא (ויקבלו את המלכות קדושה עליונים (עם ישראל), וירשו המלכות
עד עולם ועד עולם ועלמים. ופירש המלבי"ם ש"עולם עלמים" הוא העולם
הנצחי שיבוא לאחר העולם הזה הנפסד: ויש שפירשו שהכפילות היא על אורך
הזמן ולחזיקו העניין. ועי' ברד"ק על ישעיהו ג ובפירושו הגר"א שם גם לענין
"מלך מלכיא" ועי' בתרגומים על שמות טו, יח ובמפרשים שם).

עתה נעבור לביאור השיר עצמו:

יה רבון עלם ועלמא (ה' אדון עולם ועולמים),
אנת היא מלכא מלך מלכיא (אתה הוא מלך מלכי המלכים),
עובד גבורתך ותמהיא (מעשה גבורותיך ונפלאותיך),
שפר קדמך לתהויה (נאה לספר לפניך).

שבחין אסדר צפרא ורמשא (שבחים אסדר (אערוך) בוקר וערב),
לך אלהא קדישא (לך האלוקים הקדוש), די ברא כל נפשא (אשר ברא כל נפש-),

² ובפירושו הרוקח לקדיש (סי' לט) כתב: "לעלם ולעלמי עלמא, לדורי דורות של ימי
המשיח... ועולמות הרבה שיש לכל צדיק וצדיק יהא מבורך בהם, ולפי שכתב ויקבלון
מלכותא קדישה עליוני... לכך תיקנו יהא שמיה רבא מבורך לעלם ולעלמי עלמא... על כן
כל אדם יכיון... לעלם ולעלמי עלמא, ג', כנגד עולם הזה וימות המשיח ועולם הבא".
³ "קדיש על ארעא עובד גבורתיה" (תרגום יונתן לישעיהו ג, ו).
⁴ גרסת המחבר "קדמי" כמו בפסוק.

עירין קדישין ובגין אגשא (מלאכים שמם "עירין", ושמם "קדישין", ובני אדם),
חיות ברא ועופיא (חית השדה ועופות השמים).

רבובין עובדך ותקיפין (גדולים מעשיך וחזקים),
מכיד רמא וזקוף כפיפין (מנמיך רמים וזקוף כפופים),
לו יתיה גבר שנין אלפין (אפילו אם יחיה אדם אלפי שנים),
לא יעול גבורתך בחושבניא (לא יצליח להכניס גבורתך בחשבון).

אלהא די ליה יקר ורבותא (האלוקים אשר לו הכבוד והגדולה),
פרוק ית ענך מפוס אריותא (פדה את צאנך מפה האריות, כלומר הצל את עם
ישראל משיני הגויים הפוגעים בהם),
ואפיק ית עמך מגו גלותא (והוצא את עמך מתוך הגלות),
עמך די בחרת מקל אמיא (עמך אשר בחרת מכל האומות).

למקדשך תוב ולקדש קודשין (למקדשך שוב ולקודש קודשים),
אתר די ביה יחדון רוחין ונפשין (מקום אשר בו ישמחו רוחות ונפשות),
ויזמרון לך שירין ורחשין (ויזמרו לך שירים ושבחים),
בירושלם קרתא דשופריא (בירושלים עיר היופי. ע"פ איכה ב, טו).

⁵ בגרסת המחבר "ועוף שמיא" כבפסוק. ויש עוד שינויים קלים בהמשך השיר.
⁶ גם מילים אלו מופיעות בדניאל (ה, יח): "אנת מלכא, אלהא עלאה מלכותא ורבותא
ויקרא והדרה יתב לנבכדנצר אבד".

דיני השוכח רצה והחליצנו // יעקב יוסף אליאס

כידוע, בברכת המזון בשבת יש לומר 'רצה והחליצנו'. לעיתים שוכחים
לומר או שיש ספק האם אמרנו (בפרט כשמברכים בעל פה), ויש לידע
מה לעשות במקרים אלו. בדינים אלה יעסוק המאמר שלפנינו.

א. ברכת אשר נתן

אומרת הגמ' בברכות (מט ע"א):

טעה ולא הזכיר של שבת, אומר: ברוך שנתן שבתות למנוחה לעמו
ישראל באהבה לאות ולברית, ברוך מקדש השבת...אמר רב, לא
שנו אלא שלא פתח בהטוב והמטיב, אבל פתח בהטוב והמטיב -
חוזר לראש¹⁴.

וכתב הרשב"א, דהני מילי בסעודה ראשונה ושניה, שיש לכו"ע חיוב
לאכול לחם. וכן פסקו הרמב"ם והשו"ע (או"ח קפח¹⁵, ו).

נוסח הברכה הוא: ברוך אתה ה' אלוקינו מלך העולם, אשר נתן¹⁶ / שנתן
שבתות למנוחה לעמו ישראל לאות ולברית, ברוך אתה ה' מקדש השבת.

ב. ספק אמר רצה בסעודה ראשונה ושניה

דין זה לא נתבאר בגמ' ובשו"ע. המשנ"ב (ס"ק טז) כתב, שדין המסופק כדין
מי שודאי לא אמר, כי יש חזקה שלא אמר¹⁷. לפי"ז, אם עלה ונסתפק בין
ברכת בונה ירושלים לברכת הטוב והמטיב אם אמר רצה והחליצנו, יאמר
שם בשם ומלכות ברכת אשר נתן. ואם נזכר לאחר מכן, יחזור לראש
ברהמ"ז.

¹⁴ נחלקו רבותינו מה נקרא 'פתח בהטוב והמטיב': היב"א (ח"ו או"ח, כח) פסק כדעת
החיי אדם שהוא במשנ"ב (קפח ס"ק כג), שאפילו אם נזכר אחרי שאמר "ברוך אתה ה'
אלוקינו מלך העולם" על דעת לומר הטוב והמטיב, יחתום "אשר נתן...". אך הביאור הלכה
חולק, וסובר שאם אמר ברוך אתה ה' על דעת לומר הטוב והמטיב, יחזור לראש ברהמ"ז
(אחר שאמר למדני חוקיך). הפסקי תשובות (אות יב) כתב, שהנוהג כדברי הביאור הלכה
יש לו על מה לסמוך, אך גם הסומך על דברי החיי אדם לא הפסיד.
¹⁵ במאמר זה, אם לא נציין סימן בדברי השו"ע, המשנ"ב, והפסקי תשובות, מדובר באורח
חיים סימן קפח.

¹⁶ זו הגרסה בילקו"י ובחזו"ע. בשאר הספרים כתוב: 'שנתן'.

¹⁷ כמי שמסופק אמר יעלה ויבא ברי"ח (בשחרית ומנחה), שחוזר להתפלל אפילו
בשבת, אע"פ שא"א להתנות שאם הזכיר תהא זו תפילת נדבה.

אליאס רהאכטא

אך ישנם פוסקים הסוברים שיש חזקה שאמר רצה (ביניהם: הבית מנוחה,
החכמת שלמה, הלחם חמודות, וטהרת המים), מפני שהוא רגיל לומר רצה
והחליצנו בכל שבת, וכן האופי של סעודות שבת שונה מהאופי של
סעודות החול, וחומרן של יום גורם {דומה הדבר לשור המועד לשבתות,
שבימות החול דינו כשור תם}.

וכיון שיש חזקה מול חזקה, הרי שיש ספק שקול האם אמר או לא. לכן,
אם נזכר אחר שהתחיל הטוב והמטיב, אינו חוזר, שסב"ל. אך אם נזכר בין
בונה ירושלים לטוב והמטיב, אומר שם ברכת אשר נתן בשם ומלכות (כ"פ
הילקו"י), ושני טעמים בדבר, כפי שכתב הגרע"י בשו"ת יביע אומר (ח"ז
או"ח, כח): א. אם לא הזכיר רצה וימשיך לברכת הטוב והמטיב, הוא עובר
בקום עשה על ברכה לבטלה. ב. אין לומר שלא יברך אשר נתן ולא הטוב
והמטיב, כי במידה ולא אמר רצה, יוצא ששלוש הברכות הקודמות היו
לבטלה, וכעת יש לו אפשרות לתקן, לכן מוטב שיברך ברכה אחת למרות
הספק.

{דומה הדבר למי שנסתפק אם אמר ברכה בתפילת עמידה: לפני שסיים
תפילתו יש לו אפשרות לתקן - לכן אין אומרים סב"ל. אך אם הסתפק
אחר שסיים תפילתו, בשבת לא יחזור להתפלל, כי אינו יכול להתפלל
בשבת על תנאי נדבה¹⁸. וכיו"ב בברהמ"ז אין אפשרות כלל לברך שוב על
תנאי נדבה}.

למעשה, גם בני אשכנז חוששים לזה. לכן, אם נתעורר אצלו הספק אחר
שסיים ברכת המזון, לא יחזור לברך (פסקי תשובות אות ח). ואשה שנסתפקה
אם הזכירה, אפילו נזכרה אחר שהתחילה הטוב והמטיב, לא תחזור (שם).

ג. אינו יודע נוסח ברכת אשר נתן

כאשר שכח לומר רצה והחליצנו ונזכר אחרי ברכת בונה ירושלים, ואינו
יודע את נוסח ברכת אשר נתן¹⁹, לדעת המשנ"ב (ס"ק יז) יחזור לראש

¹⁸ אינו יכול להתנות מראש שאם יצא יד"ח התפילה זו תפילת חובה, ואם לא זו תפילת
נדבה - כיון שאין להתפלל תפילת נדבה בשבת (שו"ע קז, א). ומבואר בילקוט יוסף שאין
להתפלל נדבה בשבת אפילו על תנאי.
¹⁹ ואם יודע את הפתיחה והחתימה, אף שאינו יודע שאר הנוסח, יברך (משנ"ב ס"ק יז).

אם מברך ברכת המזון אחר השקיעה (כפי שמצוי בישיבתנו) ושכח רצה והחליצנו, אף אם נזכר לפני שהתחיל הטוב והמטיב, לא יברך אשר נתן (חזו"ע עמ' שמח. פסק"ת אות ז).

ואם מברך ברכת המזון אחר שאמר ברוך המבדיל, לכתחילה לא יאמר רצה והחליצנו (שם עמ' שט). ואם מברך אחר שהתפלל ערבית או אחר שהבדיל על הכוס, לכו"ע לא יאמר רצה (משנ"ב ס"ק לב. פסק"ת אות כ).

ז. אשה ששכחה רצה

בגמ' ובשו"ע לא נאמר חילוק בין איש לאשה, כי האשה חייבת בסעודות שבת כדין האיש (ויש לזה חמישה טעמים. עיין ילקו"י סעיף יב בהערות). אך הילקוט יוסף (שם) פוסק, שבסעודה שלישית אף אם נזכרה בין בונה ירושלים לבין הטוב והמטיב, אינה מברכת ברכת "אשר נתן", אלא תמשיך לברכה רביעית. ועיין שם בטעם הדבר.

{ואפשר להסביר באופן נוסף: יש צד לומר שחיוב סעודות שבת הוא מפאת הקידוש - מתוך שחייבות בקידוש חייבות בסעודה, מדין קידוש במקום סעודה שמקורו מהפסוק 'וקראת לשבת עונג', וכתב הרשב"א שאין עונג בלא פת. לכן, כיון שקידוש יש רק בלילה וביום - לכן הן חייבות בסעודה רק בלילה וביום, ופטורות מסעודה שלישית. ויש ליתן סיוע לדברינו מדברי הרמב"ם (שבת ל ט), שמצריך לקבוע סעודה על היין גם בסעודה שלישית, ומאידך אינו מחלק בין נשים לגברים לעניין החיוב בסעודה שלישית, ונראה שהדברים תלויים זה בזה}.

ח. סיכום

ספק אם אמר רצה (לבני ע"מ)	לא אמר רצה (לבני ע"מ - רק אם ודאי לא אמר. לבני אשכנז - ה"ה בספק אם אמר)	
אם נזכר בין בונה ירושלים לטוב והמטיב - אומר ברכת אשר נתן.	נזכר בין בונה ירושלים לטוב והמטיב - יברך אשר נתן.	סעודה ראשונה ושניה
אם נזכר בין בונה ירושלים לטוב והמטיב - אומר ברכת אשר נתן.	אם התחיל ברכת הטוב והמטיב וטרם אמר "לעד / האל": ילקו"י - ישנה לברכת אשר נתן.	
נזכר אח"כ - לא חוזר. אשה שנזכרה אחר שסיימה ברהמ"ז - לא חוזרת (אף למנהג אשכנז)	חיי אדם וביה"ל חולקים האם זה מועיל.	
	אם התחיל בברכה רביעית ואמר "לעד / האל" ונזכר שלא אמר - חוזר לראש ברהמ"ז.	
	נזכר אחר שסיים ברהמ"ז: לא יחזור לברך.	
לא יברך אשר נתן	אם נזכר בין בונה ירושלים לטוב והמטיב - אומר ברכת אשר נתן.	סעודה שלישית
	נזכר אח"כ - לא חוזר.	
	אם שקעה החמה, אע"פ ששכח ודאי, לא יברך אשר נתן.	
	אשה (לבני ע"מ) - לעולם אינה מברכת אשר נתן בסעודה שלישית.	

את רצה והחליצנו הצריכו לומר בברכת בונה ירושלים, מפני שסעודות שבת נתקנו בגלל עונג שבת (ביה"ל). אמנם יש מצוה לענג את השבת ולשמות, אך מאידך אין לשכוח את בית המקדש. לכן אנו אומרים: והגם שאכלנו ושתינו חרבן ביתך הגדול והקדוש לא שכחנו.

יהי רצון שנזכה במהרה לבניין בית המקדש.

ברהמ"ז. אך לדעת הרב עובדיה (הליכות עולם ח"ב, עמ' עו) יחזור לברכת רחם, כי דומה הדבר למי שהזכיר 'מוריד הגשם' בימות החמה, ונזכר קודם ברכת אתה קדוש - שחוזר לאתה גיבור [ואע"פ ששלושת הברכות של ברהמ"ז נחשבות כברכה אחת, שכן הן מעכבות זו את זו - גם שלוש הברכות הראשונות בתפילה מעכבות זו את זו, ובכל זאת הדין כמו שאמרנו, ולכן ה"ה כאן].

ד. אינו יודע נוסח רצה והחליצנו

מי שאין לו אפשרות לדעת את נוסח רצה והחליצנו, אין לו להמנע מלברך ברכת המזון, מאחר והוא מחוייב בברכת המזון מדאורייתא, והזכרת מעין המאורע בברכת המזון הוא מדרבנן. אך לכל הפחות יאמר "רצה והחליצנו ביום השבת הזה" (ילקו"י ברכות עמ' שמו).

ה. שכח רצה והחליצנו בסעודה שלישית

השו"ע (סעיף ח) כתב שדינו כמי ששכח יעלה ויבא בר"ח. ובדין ר"ח (סעיף ז) פסק, שאם נזכר ששכח יעלה ויבוא אחר שהתחיל ברכת הטוב והמטיב - לא יחזור. אך אם נזכר בין בונה ירושלים לטוב והמטיב, אומר שם ברכת אשר נתן ללא שם ומלכות וללא חתימה.

אך למעשה לדעת הילקו"י (י) השוכח רצה בסעודה שלישית יאמר ברכת אשר נתן בשם ומלכות ובחתימה, מפני שיש ס"ס: השו"ע פסק שיאמר ללא חתימה בגלל הספק, שמא סעוד"ש אינה צריכה פת. אך הוא עצמו פסק (רצא, ה) שיש לעשותה בפת (עיין ט"ז ומג"א שם). ואפילו אם תימצי לומר שאינה צריכה פת, הרי לדעת המשנ"ב (ס"ק לא)²⁰ גם אם אוכל בשבת סעודה שהיא רשות לכו"ע (כגון אחר שאכל שלוש סעודות בפת. או שאחר סעודה שניה אוכל סעודה נוספת, אך בדעתו לאכול אח"כ סעודה שלישית), ונזכר בין בונה ירושלים לטוב והמטיב שלא אמר רצה, יאמר שם ברכת אשר נתן בשם ומלכות.

{ואע"פ שבד"כ אין אומרים סב"ל אפילו בס"ס, כאן לכאורה אפילו ספק אחד יספיק: הרי מי שנסתפק אם אמר רצה והחליצנו ונזכר לפני הטוב והמטיב, יאמר שם ברכת אשר נתן בשם ומלכות (כפי שבארנו למעלה באות ב), כ"ש כאן, שיש ספק נוסף. ואפשר לומר שכאן נצרכנו לס"ס, מפני שלדעת השו"ע אין לומר ברכת אשר נתן בשם ומלכות}.

ו. הגדרת סעודה שלישית

כתב החזו"ע (שבת ב, עמ' שמו), שאם קידש בבוקר ואכל מיני תרגימא, ואחרי כמה שעות אוכל סעודה, דינה כסעודה שלישית אם שכח רצה. וביאר בהערות, שמדובר כאשר הסעודה הבאה היא אחר זמן מנחה, כי אם סעד לפני כן סעודה שלישית לא יצא יד"ח. והטעם הוא, מפני ש"א שיוצא יד"ח סעודת שבת במיני תרגימא - יוצא שהסעודה הבאה היא סעודה שלישית {אך בסעודה ראשונה ושניה אין להקל אם לא הזכיר רצה, כי אף לדעת הפוסקים הסוברים שיוצא יד"ח במיני תרגימא, היה צריך להזכיר רצה והחליצנו בעל המחיה}.

בדומה לכך כתב הפסק"ת (יה) דין זה, במקרה שלא יכול היה לאכול לחם וקבע סעודתו על מיני דגן לשם סעודת שבת (גם באופן שאינו מברך ברהמ"ז אלא על המחיה²¹). דין זה נוהג אף אם אחר הקידוש בשבת בבוקר שכח ולא הזכיר רצה בברכת על המחיה.

²⁰ ורוב הפוסקים סוברים כך (ס"ק כה).

²¹ יש לציין, שאם קובע סעודתו על פת הבאה בכסנין, שאוכל יותר מכביצה, כמות שאילו היה בסעודה היה אוכל פת בכמות זו, ושבע (אע"פ שבע משאר מאכלים), עליו לברך ברהמ"ז למנהג האשכנזים (מג"א קסח, יג. אגרות משה).

